

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.45>

СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ І ПРАВО

Вовк В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>
e-mail: prazett@ukr.net

Налуцишин В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2053-9906>
e-mail: v.v.nalutsyshyn@gmail.com

Вовк В.М., Налуцишин В.М. Суспільна мораль і право.

Стаття присвячена дослідженню взаємодії норм і цінностей суспільної моралі та права як нормативно-регулятивних механізмів, оскільки їх вимоги є зрозумілими для представників конкретного суспільства. Показано, що на суспільну мораль і право покладається виконання спільної функції – стабілізації суспільних відносин, яку вони виконують різними засобами. Зазначається, що в сучасності відносини між мораллю і правом представлені двома тенденціями: стабільність суспільства може забезпечуватися шляхом 1) юридичного оформлення норм і цінностей суспільної моралі і 2) юридичної охорони норм і цінностей суспільної моралі. Розкрито місце і роль суспільної моралі в культурному коді суспільства. Висвітлено питання формування моралі і права в ранньомодерновий культурно-історичний період. Доведено, що формування сучасної теорії позитивного права та основних етичних теорій (зокрема теорії суспільної моралі) сягає своїм корінням часів раннього нового часу. На формування основних норм і цінностей суспільної моралі вказаного культурно-історичного періоду вплинули зміни в суспільному житті в сфері науки, виробництва, торгівлі, релігії, становлення буржуазії як класу. Доведено, що в межах ранньомодернового повсякденного життя відбулося формування суспільної моралі нового типу. Для суспільствознавчих досліджень вказаного періоду притаманні лексико-термінологічні пошуки в етичній сфері та відбулося формування сучасного поняття «мораль». Акцентовано увагу на тому, що сучасне розуміння права є похідним від його модерністського трактування (право визнається як договір, право є сферою секулярної діяльності людини, право автономне від моралі і релігії (останні виводяться у підзаконну область), визнання пріоритетності правотворчої і законотворчої діяльності держави, держава наділяється особливою правосуб'єктністю). В статті мораль і права розглядаються через призму їх раціональності і штучності в межах механістичної картини світу. Значна увага в статті приділена особливостям становлення індивідуалізму як ментальної риси європейця та його впливу на становлення права і моралі в новий час.

Ключові слова: право, мораль, суспільна мораль, норми моралі, права людини, суспільна безпека і стабільність, позитивне право, природне право, особистість, суспільна думка.

Vovk V., Nalutsyshyn V. Social morality and the law.

The article is dedicated to the study of the interaction of norms and values of social morality and law as normative and regulatory mechanisms since their requirements are understandable for representatives of a particular society. It is shown that social morality and law are entrusted with the performance of a common function – the stabilization of social relations, which they perform by various means. It is noted that in modern times, the relationship between morality and law is represented by two trends: the stability of society can be ensured by 1) legal registration of norms and values of social morality and 2) legal protection of norms and values of social morality. The place and role of social morality in the cultural code of society are revealed. The question of the formation of morality and law in the early modern cultural and historical period is highlighted. It is proved that the formation of the modern theory of positive law and basic ethical theories (particularly, the theory of social morality) goes back to early modern times. Changes in social life in the sphere of science, production, trade, and religion, and the formation of the bourgeoisie as a class influenced the formation of the basic norms and values of social morality in the specified cultural and historical period. It is proved that within the boundaries of early modern everyday life, the formation of a new type of social morality took place. Lexical and terminological searches in the ethical sphere are characteristic of social science research of the specified period, and the formation of the modern concept of “morality” took place. Attention is focused on the fact that the modern understanding of law is derived from its modernist interpretation (law is recognized as a contract, law is the sphere of secular human activity, law is autonomous from morality and religion (the latter are relegated to the sub-legal domain), recognition of the priority of law-making and law-making activity of the state, the state is given special legal personality). The article considers morality and rights through their rationality and artificiality within the mechanistic picture of the world. Considerable attention is paid in the article to the peculiarities of the formation of individualism as a mental trait of a European and its influence on the formation of law and morality in the new era.

Key words: law, morality, social morality, norms of morality, human rights, social security and stability, positive law, natural law, personality, public opinion.

Постановка проблеми. Міжіндивідні та міжгрупові відносини врегульовуються не лише домінуючим типом культури, панівною світоглядною настановою, історичною самотутністю спільноти, але і диференційованими системами норм поведінки: релігією, правом, мораллю. Особливістю цивілізованого соціального буття є те, що кожному історико-культурному періоду притаманний специфічний культурний код, органічною складовою якого є суспільна мораль як сукупність прийнятих моральних норм і цінностей, які врегульовують поведінку індивідів. Суспільна мораль як частина культурного коду виконує важливу функцію підтримки стабільності соціуму, забезпечує його стійкість і сприяє соціальній орієнтації адресатів.

Стан опрацювання цієї проблематики. У філософії та теорії права співвідношення права і суспільної моралі досліджувалися І. Гетьман-П'ятковською, М. Іванець, В. Ковальським, М. Костицьким, М. Рогожою, О. Хрімлі та інші.

Не зважаючи на те, що питання взаємозв'язку суспільної моралі і права та їх взаємодії знаходились у фокусі уваги мислителів різних культурно-історичних епох, все ж залишається низка проблемних питань в цій царині, які потребують висвітлення. Одним із таких проблемних питань є пошуки першовитоків теоретичного розмежування моральної і правової регуляції, що в умовах панування юридичного позитивізму призвело до автономізації та відособлення моралі і права в суспільній практиці. Тому **метою цієї статті** є з'ясування першовитоків демаркації суспільної моралі і права в європейському культурному просторі.

Виклад основного матеріалу. Цілком логічним є твердження про соціокультурну еволюцію суспільної моралі в залежності від типу суспільства (традиційного суспільства, модерну і постмодерну), але цю тезу слід доповнити ще тим, що зміст моральних норм і цінностей детермінується і культурно-ментальними рисами конкретного суспільства. Перефразовуючи вислів Еви Томсон можна стверджувати, що унікальність суспільної моралі конкретного суспільства зумовлює унікальність «досвіду відчуття себе, а отже, унікальним є досвід відчуття себе частиною певної нації. Марність спроб прискореного формування націй, таких як югославська, радянська, чехословацька, пояснюється браком набору символів, який міг би стати спільним для цих несправжніх таксономних груп» [1].

Норми і цінності суспільної моралі є впізнаваними і зрозумілими для представників конкретного соціуму, чим і пояснюються непорозуміння щодо вимог моральних норм представниками

«не-нашої» («чужої») спільноти. Асиміляція окремого індивіда, його соціальна «натуралізація» в іншому соціальному просторі (як правило, в іншій державі) передбачає не лише дотримання вимог чинного законодавства, але і прийняття норм і цінностей суспільної моралі цього суспільства. При цьому запорукою ефективного правового регулювання і позитивної правослухняної поведінки і є саме свідоме дотримання норм суспільної моралі. Варто також мати на увазі, що на відміну від моралі, яка засновується на совісті і внутрішніх переконаннях, суспільна мораль є зовнішньою щодо індивіда, тому що її основним регулятивним інструментом є громадська або суспільна думка («що люди скажуть»). «Суспільна думка – феномен, коріння якого сягає родової спільноти. Від часів свого виникнення вона засновувалася на безособовому авторитеті спільноти й транслювалася у вигляді наказів чи приписів, артикульованих головою роду як персоніфікацією такого авторитету. Зобов'язувальний характер приписів обумовлювався визначенням: «Так заведено» [2, с. 84]. Разом з цим, приписи суспільної моралі є динамічними, більш гнучкими та лабільнішими в порівнянні з правовими нормами, але «історичний розвиток цивілізації свідчить про те, що правові інститути та інститути моралі як складова частина духовної культури суспільства органічно пов'язані між собою. Правова система державно організованого суспільства (в ідеалі) має закріплювати життєво необхідні для всього суспільства вимоги, які продиктовані мораллю та моральними настановами» [3, с. 3], тому і виникає закономірне питання щодо витоків такого розуміння місця і ролі суспільної моралі і права у врегулюванні суспільних відносин.

Суспільна мораль і право виконують одну спільну функцію – функцію стабілізації суспільних відносин, хоча використовують для її реалізації різні інструменти: «Цивілізація створила дві головні системи соціальної нормативності – мораль та право (між якими в багатьох суспільствах існує настільки щільна конвергенція, що доречніше казати про єдиний морально-правовий комплекс нормативності; а для інших суспільств, як-от мусульманські, взагалі треба визнати синкретичну нормативність релігійно-морально-правового гатунку, представлену так званими законами шаріату, – цей синкретизм зумовлений тим, що шаріат угрунтований на ідеї зобов'язань, покладених на людину, а не на правах, які вона може мати» [4]. Мораль і право формують стандарти та еталони поведінки людей, впливаючи таким чином на ціннісно-нормативну систему суспільства.

В ХХ столітті з'ясуванню взаємовідносин між моральною і правовою регуляціями достатньо уваги приділив П. Сорокін, назвавши це морально-правовою реальністю, яка може мати різні модифікаційні форми. Ці відносини між мораллю і правом, в низці наукових розвідок сучасності, представлені двома тенденціями забезпечення стабільності суспільства шляхом: 1) юридичного оформлення норм і цінностей суспільної моралі і 2) юридичної охорони норм і цінностей суспільної моралі. Другий аспект вказаної взаємодії між суспільною мораллю і правом не є предметом дослідження в межах цієї статті, оскільки в юридико-позитивістських дослідженнях сучасності цьому приділено достатньо уваги. Натомість, впродовж тривалого часу в межах правознавства оминалися питання, пов'язані із з'ясуванням місця ролі і значення норм і цінностей суспільної моралі конкретного суспільства у формуванні та функціонуванні норм позитивного права. Досить показовим, з цієї точки зору, є формування ранньомодерних суспільної моралі і юридичного права. На думку Р. Козеллека, початком Нового часу (Neuzeit) умовно можна вважати 1500 рік, в який намітився поступальний перехід «середньовічних часів до нового облаштування речей» [5, с. 304, 320-321]. Часовий відтинок між 1500–1800 роками прийнято називати «раннім Модерним», тому що 1800 рік знаменував нову віху в історії, яка асоціюється з Французькою революцією 1789 року. Можна погодитися з Р. Гвардіні в тому, що «Новий час дав незрівнянно багато як для пізнання, так і для підкорення світу. Правда, людська істота зазнала в цю епоху фатального спотворення і навіть руйнування, але водночас людство сильно подорослішало» [6, с. 73] Для Нового часу характерним є спроби відділити мораль від інших сфер духовного життя та дослідити її специфіку, а також визначити демаркаційні лінії між основними нормативно-регулятивними системами, що є цілком логічним процесом з огляду на те, що в цей культурно-історичний період спостерігаються потужні тенденції диференціації, класифікації та демаркації всього життєвого світу європейця. Як зауважував А. Макінтайер, «...В кінці XVII ст., в XVIII ст. відмінність морального, теологічного, правового та естетичного набуло вигляду загальноприйнятої теорії, і проект незалежного раціонального обґрунтування моралі став справою не лише окремих мислителів, але зайняв центральне місце в північно-європейській культурі» [7, р. 39]. Вказані демаркаційні процеси привели до формування теорії позитивного права, яка своїм підґрунтям мала класичний європейський раціоналізм і яка стала претендувати «на побудову завершеної системи, яка знаменує собою вста-

новлення кінцевих аксіом-істин. Як найраціональніша сфера діяльності людини, право несе на собі відбиток механістичної методології» [8, с. 21].

Формування нових суспільних моральних цінностей в означений період стало наслідком серйозних соціокультурних соціальних змін, які відбулися у сферах суспільного життя далеких від моралі. Йдеться про нові підходи у комерційній діяльності і структурні зміни, які прийнято називати «революціями»: зміни в економіці і торгівлі тогочасної Європи; нові підходи у виробництві; технічну революцію як умову для створення нових механізмів, пристроїв і знарядь; формування науки як соціального інституту; повстання буржуазії; великі географічні відкриття; релігійні війни і реформоване християнство; формування національних держав; утвердження нової картини світу. Уся сукупність цих соціокультурних факторів сприяли формуванню нового типу особистості, що, своєю чергою, детермінувало появу нових цінностей і норм в суспільній моралі: «Моральні якості індивіда, що були визначальними у процесі його адаптації до нових умов організації життя, характер суспільної взаємодії та цінності, норми і принципи, культивовані на цих підставах, власне, й утворювали моральнісну практику ранньомодерного суспільства» [2, с. 57].

Значимі сучасні моральні цінності європейців та уявлення про мораль як ідеї належного, автономії особистості, індивідуальної відповідальності сформувалися саме в Нові часи. Але разом з цим, в основі модерністської моралі і права були гуманістичні ідеї Відродження (або пізнього Середньовіччя); принцип особистої відповідальності, вперше сформульований в ідеології протестантизму; основні принципи лібералізму, відповідно до яких індивід та його бажання є центральним пунктом суспільного життя і який закріплював за державою основну функцію – захист прав і свобод особистості.

Нова суспільна мораль, заснована на індивідуалізмі, набула правового оформлення у тексті Декларації прав людини і громадянина через положення збереження природних і невід’ємних прав людини і визнання принципу, «згідно з яким, основою громадського порядку є захист особистої ініціативи окремої людини. Особиста свобода має передумовою скасування приватної правової залежності і автономію особистої ініціативи, зокрема від державної влади З моральної точки зору, це означає захист гідності людини як основну засаду всієї організації суспільства» [9]. Декларація прав людини і громадянина є першим в Європі нормативним каталогом прав і свобод, який в подальшому став структурною частиною чинної Конституції Французької Республіки, в якій зазначено, що «французький народ урочисто заявляє про прибічність правам людини і принципам національного суверенітету, які були визначені в Декларації 1789 року» [10, с. 17], а «частина її формулювань запозичена авторами міжнародних документів з прав людини, вони так або інакше відтворені в основних законах, прийнятих у різних країнах світу» [10, с. 4].

На тлі тектонічних змін у всій соціальній сфері і точково в параметрах формування нового типу особистості, виникають ранньомодерні мораль і право, які є єдиними за своєю природою, оскільки є суто раціональними явищами (М. Вебер). Новоевропейська думка скрупульозно проробила ідею розуму як конститутивної діяльнісної сутності, чітко визначивши дуальну природу розуму – 1) загальний розум і 2) егоїстичний розум (совість, себелюбство) [11, р. 197-198]. Саме визнання егоїстичного розуму як конструктивно-засадничого підґрунтя соціального життя і поклато початоксучасному розуміння права і моралі. На думку М. Рогожі, в ранньомодерновий час артикулювалася потреба в обмеженні індивідуалістичних інтересів одержання прибутку. І таке обмеження було знайдене, яке засновувалося «на раціональній рефлексії та усвідомленні необхідності хоча б формального єднання попри всі зовнішні й внутрішні перешкоди. Відтак, «штучність» єднання – це не лише його неприродність, а й заснованість на рефлексії, розрахунку та здоровому глузді. З одного боку, така штучна єдність викликається до життя усвідомленою необхідністю упорядковувати соціальне об’єднання на нових засадах, з другого – провокує нові форми взаємодії індивіда і суспільства» [2, с. 61]. Ця обставина дуже важлива для розуміння суті позитивного права як сукупності волевстановлених загальнообов’язкових норм поведінки і рукотворних, людських законів так і всієї системи законодавства, а також для формування сучасного уявлення про суспільну мораль.

Більш прискіпливий аналіз соціокультурних передумов формування ранньомодернових моралі та юридичного (позитивного) права як відносно автономних нормативних систем свідчить про визнання їх штучного характеру (штучне як відносне, встановлене людьми на протигагу священному, об’єктивно даному). Попри те, що мораль та юридичне право є штучно створеними та автономними одна від одної, все ж слід визнати, що їх спільне функціональне призначення не

дозволяє вибудувати між ними «китайську» стіну. На доказ висунутої тези наведемо міркування Д. Г'юма щодо засад суспільного порядку. Британський філософ визнає такою засадою справедливості як управління через посередництво взаємокорисних правил, що, власне, було характерне для традиції природного закону XVII ст., повертаючись до ідеї певного режиму норм і законів. Від Модерну маємо справу з визнанням в якості основного джерела чинних правових норм волевстановленого, довільного закону, який є похідним від держави і людей, відданих інтересам держави.

В межах природничо-правового розуміння протиставлення права і моралі не проводиться, тобто для XVII століття самоочевидним є те, що природний закон водночас є і законом моральним, а це означає, що на відміну від позитивного закону, природні закони не вимагають свого закріплення законодавчим актом, принаймні з боку людини. На перший погляд може видатись, що мислителі Нового часу всіляко протиставляли себе попередникам – середньовічним схоластам, але водночас вони певною мірою продовжували томістську теорію природного закону, в межах якої природний закон та індивідуальна користь задають єдиний нормативний стандарт. Але в XVII ст. така точка зору уже не могла бути підґрунтям суспільного і морального порядку в силу наявних раніше вказаних нами соціокультурних чинників і нового соціокультурного ландшафту. В теоретичній сфері це знайшло відображення в доробках Г. Гроція, який уже не працює з поняттям загального блага, а пропонує концепцію морального і політичного порядку, який би був прийнятний людьми, які не поділяють єдиного уявлення про благо. Таким чином, ідеї Г. Гроція стали початком новочасової концепції моралі як корпусу універсальних норм, значимість яких не залежить від індивідуального розуміння блага. Нові суспільні реалії зумовили визнання егоїстичного ества людини, а це спонукало пошуки в напрямку створення такої практичної моделі врегулювання суспільних відносин, в яких мораль могла б гармонізувати відносини егоїстичних індивідів.

Висновки. Саме тому в Новочасовій суспільствознавчій думці відбулося формулювання та обґрунтування понять «особистість» та «індивід», які мають особливе значення для подальшої етичної думки та теорії позитивного права. Ранній модерн став стартовим майданчиком для подальшої секуляризації суспільного життя, сприяв усвідомленню відособлення і подальшої демаркації регулятивно-нормативних систем, заклав основи позитивістського розуміння права та його призначення, таким чином абсолютизував статус позитивного права (законодавства).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. URL: <http://litopys.org.ua/thompson/tom02.htm>.
2. Рогожа М.М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму. Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 216 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/286619603.pdf>.
3. Хрімлі І.О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі: дис... канд. наук: 09.00.03. Донецьк. 2007. 17 с.
4. Пролеєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності. Філософська думка. 2022. № 2. С. 67–82. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2022.02.067>.
5. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу: Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 304, 320-321.
6. Guardini R. Das Ende der Neuzeit: Ein Versuch zur Orientierung. Basel: Heß. 1950. 192 p.
7. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. 3d ed. Notre Dame, Indiana, 2007.
8. Ляшенко В.М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу [Текст]: дис... канд. філос. наук: 12.00.12 / Ляшенко Вікторія Миколаївна; Національна академія внутрішніх справ України. К., 1999. 197 с.
9. Попович М. Ліберальні цінності, або роздуми біля парадного під'їзду Європи. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/liberalni_tsinnosti_abo_rozdumi_bilya_paradnogo_pidyizdu_evropi.html.
10. Конституція Французької Республіки 1958 р. // Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. – 56 с.
11. Sidgwick H. Outlines of the History of Ethics for English Readers. 6th ed. L., 1954.